CVITO FISKOVIĆ, NAŠI GRADITELJI I KIPARI XV. I XVI. STOLJEĆA U DUBROVNIKU, IZDANJE MATICE HRVATSKE, ZAGREB 1947., STR. 185, SA 44 SLIKE

Radovi, posvećeni materijalu i problemima historije umjetnosti kod nas, još uvijek su razmjerno malobrojni. U tom pogledu pojava većega naučnog rada, kao što je knjiga Cvite Fiskovića, znači već sama po sebi dobrodošli prilog toj toliko manjkavoj, a toliko potrebnoj literaturi. Uz to, značenje Fiskovićeve knjige nije ograničeno samo na publiciranje nekoga novog materijala, na reviziju nekih već ustaljenih atribucija i postavaka, nego je u tome, kakav se novi materijal u njoj publicira i iskorištava (u konkretnom slučaju arhivski podaci) i koji je smisao te revizije. Osnovna ideja knjige i zadaća, koju je Fisković sebi postavio, uvjetuju takav odnos prema materijalu, koji se ne ograničava na korektno publiciranje samo po sebi i pasivno, »objektivno« odnošenje prema njemu, nego prožimaju taj odnos jedinim idejnim stavom — pravilno shvaćenim patriotizmom. Taj se patriotizam ne iscrpljuje frazom i praznim tvrdnjama, nego se izražava u postavljenom i rješavanom zadatku, da stvarno i naučno dokaže udio domaćih majstora na građevnim i plastičkim radovima XV. i XVI. stolj. u Dubrovniku. Fiskovićev rad dakle ne predstavlja samo značajan prilog našoj literaturi s područja domaće historije umjetnosti, nego po svojim tendencijama i zahvaćenoj problematici predstavlja i značajan putokaz na tom polju rada. Ne radi se o nekom preetjeranom nacionalizmu, koji — slijep za historijske činjenice — stvara nenaučne konstrukcije, nego o odgrtanju plašta zaborava i anonimnosti s djela domaćih majstora, graditelja i kipara, koji je skrivio, da njihova djela i napori nisu često bili pravilno ocjenjivani ni u našoj domaćoj, a kamoli u stranoj literaturi.

»Imena tih majstora doznali smo tek slučajno iz pravnih ugovora ili računskih knjiga, jednako kao što doznajemo i za ostale radnike, ali stari izvori, kroničari i pisci koji su pisali o ljepoti dubrovačkih i dalmatinskih spomenika ne smatraju potrebnim da istaknu imena naših graditelja. Oni su za njih bezimeni »maestri«, »lapicidae«, »camenari«, koje ne treba isticati. Slično su radili i povjesnici, a do nedavno i povjesnici umjetnosti, te se je tako došlo ponegdje do krivih zaključaka.« (Str. 40.)

»Takovo pisanje očituje naše neznanje o zamašitosti rada domaćih majstora zbog čega kod neupućenih i danas prevladava mišljenje, stvoreno iz površnog zaključivanja sličnosti stila, da su većinu primorskih spomenika sazidali ponajviše talijanski graditelji. To uostalom nije čudno, jer dok su uplivi umjetničkih stihova, koji su se začeli ili razvili ponajviše u susjednoj Italiji, očiti na ovim građevinama, dotle su imena njihovih stvaralaca bila vrlo malo poznata.« (Str. 41.)

Ta dva citata pokazuju osnovnu problematiku Fiskovićeva djela. Pravilno naučno rješavanje ove problematike nužno je skopčano s ulaženjem u neka osnovna metodska pitanja historije umjetnosti. Niz takvih pitanja, kao što je zakonitost razvoja nekih velikih stilova u periferijskim i provincijskim sredinama, njihova geneza, širenje, daljnje razvijanje i retardacije, pitanja, koja treba rješavati uzimajući u obzir svu specifičnost opće situacije u tim krajevima i specifična stanja njihovih društvenih nosilaca — zahtijevaju da se veća pažnja posveti izvođenju općih, teoretskih zaključaka na temelju konkretnog materijala, nego što je to učinio Fisković. Takva problematika u našoj historiji umjetnosti nije još uvijek dovoljno rješavana. S obzirom na stanovište, s kojeg je pisana, Fiskovićeva knjiga svojim zahvaćanjem i rješavanjem jednoga njenog dijela stoji kao pionirski rad na tom području, rad koji još nije dovršen, kako to i on sam ističe u svom predgovoru. Tom nedovršenošću ovako zamašnog rada, koji je stalno u toku

i iz kojega niču svakog dana nove činjenice, treba objasniti i stanoviti fragmentarni karakter knjige.

Fisković je prišao svome radu iskorišćavajući u većini slučajeva neistraženi arhivski materijal. Iz građevnih ugovora i pravnih akata pojavljuju se likovi majstora Radojevića, Bjelišimovića, Gojsalića, Grubačevića, Bogosalića, Andrijića i drugih, koje se teško može zahvatiti kao individualne umjetničke ličnosti s njihovim subjektivnim težnjama, namjerama, i životom, ali kojih se rad još i danas vidi na kućama i palačama Dubrovnika. Anonimnost ovih majstora, koji su u XV. i XVI. stolj. izgradili namjesto drvenog Dubrovnika »kameni grad« i za koje baš zaslugom Fiskovićeva rada znamo, da su izgradili brojne dubrovačke kuće i javne zgrade i isklesali njihove plastičke ukrase, izvire nužno iz samog stanja i položaja umjetničke djelatnosti i njenih predstavnika u Dubrovniku toga vremena. Njihova djelatnost zadržava tipični anonimni karakter zanatske radionice, svojstven vremenu i sredinama, u kojima se umjetnička djelatnost nije još odvojila od manuelno-zanatske, niti je s tim u vezi individualna umjetnička ličnost izrasla preko granica anonimnosti do onoga položaja umjetnika u njegovoj sredini, koji je tipičan za renesansno razdoblje. Ta se činjenica prividno protivi tome, da u isto vrijeme djeluju u Dubrovniku dobro poznate i afirmirane ličnosti inozemnih umjetnika, s jasno izraženim umjetničkim fizionomijama, kojih društveni položaj i umjetničku vrijednost nisu cijenili samo kroničari i ljetopisci, nego i dubrovačka blagajna, plaćajući ih nesrazmjerno više nego domaće »lapicidae« i »camenare«. Paralelnost tih umjetnosti: jedne, koju zastupaju stranci, pred kojih se imenom i pozivom zna i dubrovačka vlada pokloniti, i one bezimene umjetnosti domaćih radionica i majstora, kojih se imena fiksiraju samo pravno, u ugovorima, traži još svoje potpunije objašnjenje u analizi specijalne sociološke strukture Dubrovnika. Zrelost ove strukture dopuštala je, da se iz reprezentativnih i općih razloga pozivaju inozemni umjetnici i da ih se ocjenjuje mjerilom njihove sredine, ali ona još nije bila toliko razvijena, da domaćoj djelatnosti i domaćim ljudima dade iz svoga krila isti položaj i isto značenje. Da sposobnosti nije nedostajalo, posvjedočuju i ličnosti naših umjetnika, koji u inozemstvu dozrijevaju do tog stepena, kao Donatellov pomoćnik Pavao Antunov Dubrovčanin-Paulus de Ragusio i drugi, koji se u drugoj sredini razvijaju i dostižu položaj, za koji u domaćem kraju nije bilo uvjeta.

Dubrovnik u svom historijskom usponu tokom XV. i XVI. stolj., kada se izgrađuje u »bijeli kameni grad«, i ljudi koji ga grade — predmet su Fiskovićeve knjige. Poznato, spretno političko ekvilibriranje dubrovačkog vijeća između susjeda, prijatelja i neprijatelja, a sve za dobro brodova, koji krcati robom plove Jadranom i Levantom, te opća situacija na Mediteranu, gdje se između niza konkurentskih sila provlači spretno stijeg sv. Vlaha, predstavljaju i daju okvir onom golemom ekonomskom uzdizanju Grada, kojega je jedna od posljedica bila i njegova ubrzana i povećana izgradnja s porastom zanata i poslova u vezi s izgradnjom. I kao što se on vanjskim izgledom pretvara iz staroga srednjevjekovnoga u novi grad, tako — u vezi s tim ekonomskim procesima i unutar tih zidina — u ljudima postepeno sazrijevaju i razvijaju se svijest i spoznaja, koje između ostalog omogućuju i prihvaćanje nove umjetnosti, koja se već razvila u talijanskim gradovima, i vlastitu djelatnost u tom pravcu.

Te stalne gradnje kuća, javnih zgrada, crkava i zidina čine Dubrovnik za dva stoljeća središtem, koje usisaova klesare i zidare, graditelje i kipare. S Brača, Hvara i Korčule dolaze klesari tražeći i nalazeći zaposlenje, a uz te domaće radnike dolaze na poziv i stranci, Francuzi i Talijani.

Rješavajući već u samom početku knjige pitanje o udjelu stranih majstora na građevnim i plastičkim radovima u Dubrovniku toga doba, Fisković daje niz važnih

revizija pojedinih atribucija. Pritom se sukobljava s uobičajenim precjenjivanjem tuđeg utjecaja, s onim često mehaničkim vezanjem svega umjetnički znatnijeg uz jedno ili drugo poznatije strano ime, koje je tada prošlo Gradom. Tako je on na temelju arhivskog materijala podvrgao kritičkoj analizi opseg dubrovačkog djelovanja Onofrija de la Cava. Osporavajući mu čitav red plastičkih radova, dosad vezanih uz njegovo ime (na pr. kiparski ukras male česme, figuralne polukapitele i druge ukrase Kneževa dvora) Fisković ograničuje njegovu djelatnost na građevne radove, na izgradnju vodovoda i dviju česmi, dokazujući da je kiparski ukras česmi Onofrio kao graditelj davao na izradu kiparima. Na temelju arhivskih podataka (koji nigdje ne spominju Onofrija kao »lapicidu« nego kao »ingeniariusa«) i na temelju činjenice, što ni u Italiji ne poznaju neki njegov kiparski rad, Fisković ruši zajedno s kiparskim djelovanjem Onofrija i Folnesicsevu postavku o »južnoitalskom uplivu kasne gotike«, koju je Onofrio navodno prenio iz Napulja u Dubrovnik, vežući preko Petra iz Milana te sporne kiparske i arhitektonske ukrase s utjecajem naprednije firentinske i sjeverno-italske plastike. Analizom izvora i stilskih osobina Fisković pripisuje kiparski ukras obiju česama, pojedine radove na Kneževu dvoru i ukrase glavnih vratiju crkve na Dančama uz toga Petra iz Milana, uz kojega na Kneževu dvoru rade i domaći majstori kao Ratko Ivančić, Pavao Marković, Radoje Pribilović i drugi.

Fisković svodi na daleko manju mjeru i utjecaj i rad drugoga većeg majstora — Michelozza Michelozzi-ja (radi u Dubrovniku od 1461.—1464.). Na temelju upozorenja historičara Jorja Tadića, da je u listopadu 1464., nekoliko mjeseci nakon što je Michelozzo napustio Grad, dubrovačka vlada dala većim dijelom srušiti prizemno pročelje dvora, stavlja on u sumnju pripisivanje poznatih renesansnih arkada Michelozzu. U analizi čitavoga problema, koji se nameće u vezi s izgradnjom Dvora prema Michelozzovim nacrtima — dubrovačka vlada ih je odbila, što je izazvalo njegov odlazak iz Dubrovnika — stalno se probija jedna činjenica: da su i prije i poslije Michelozzova boravka radili na Dvoru stalno domaći majstori.

Novo svijetlo, koje je Fisković bacio na djelovanje te dvojice stranih majstora u Dubrovniku, znatno mijenja već ustaljenu sliku autorstva navedenih spomenika. Poznatu postavku moderne stilske kritike, da treba naročito provjeravati postojeće atribucije anonimnih djela, koje ih vežu uz nekoliko istaknutijih i poznatijih majstora, Fisković je s uspjehom primijenio i na dubrovačke spomenike. Spojena s arhivskim podacima ta revizija atribucija bacila je i novo svijetlo na rad domaćih majstora na najznačajnijim dubrovačkim spomenicima.

Prelazeći na same domaće majstore, uvjete njihova odgoja i rada, pitanja dobave njihova materijala i analizu raznih grana njihove djelatnosti, Fisković dodiruje u poglavlju: »Uzroci zaostajanja« i problem retardacije, zaostajanja za velikim stilovima i centrima. Navodeći neke konkretne podatke o konzervativnosti naručitelja, koji su od majstora zahtijevali da rade prema postojećim uzorima, i ističući opću konzervativnost sredine on baš tome problemu nije nažalost posvetio veću pažnju. To se vidi i u onih nekoliko rečenica, s kojima pokušava dati vrednovanje radova provincijske, ponešto zakašnjele umjetnosti: »Naši domaći majstori, graditelji i klesari, stoga i nisu u svojoj zemlji stvorili remek djela svjetske umjetnosti, rijetki su se istaknuli, ali ipak njihovih uspjelih radova ima mnogo. Iako ta djela ne prednjače u razvoju povijesti umjetnosti, već vremenski zaostaju, ipak, osobito graditeljstvo, imaju svoju umjetničku vrijednost.« (Str. 39.)

Problem vrednovanja provincijske umjetnosti i njena odnosa prema velikim stilovima, koji dolaze izvana, kao i time prouzrokovanih retardacija (koje se prečesto i previše naglašavaju), po svojem je karakteru jedno od bitnijih metodskih pitanja, naročito za našu historiju umjetnosti. Ono je u vezi s općim pitanjima o postanku jednog

stila, pitanjima pokretnih snaga, koje uvjetuju nastajanje i smjenu stilova. Pri tom treba paziti, da se čisto mehaničkim prenošenjem stilova, utjecaja i škola ne prikrije i vrijednost samostalnog sazrijevanja sredine, na koju se te šeme prenose, rađanja i nastajanja uvjeta, koji omogućavaju takvo prihvaćanje. U slijevanju i miješanju stanovitih retardirajućih elemenata s novo nadošlim, nastaju specifične tvorbe, u kojima baš taj retardirajući momenat ne mora biti umjetnički niži. U svakom je slučaju takve pojave teško ocijeniti, ako se na njih primijenjuju kriteriji, izgrađeni na realizacijama centara velikih stilova, i ako se one s njima uspoređuju. To je Fisković na jednom mjestu svoje knjige i istakao, ali je navedena karakteristika domaće umjetnosti još uvijek dosta obojena kriterijima, protiv kojih je u krajnjoj konsekvenciji njegova knjiga upravljena.

Daljnja poglavlja sadržavaju iscrpne podatke o djelatnosti domaćih dubrovačkih graditelja i klesara arhitektonskih ukrasa i kamenog namještaja na temelju arhivskih studija Tu se među ostalim ističe vrlo plastičan opis gotičke i renesansne dubrovačke kuće, pa zatim opis dubrovačkih ljetnikovaca u okolini grada. Fisković ističe djelatnost domaćih majstora na njihovu uređenju, pa tako utvrđuje i domaće majstore ljetnikovca Petra Sorkočevića na Lapadu, jednog od najljepših u Dubrovniku. Prelazeći zatim na javne zgrade, zidine, tvrđave i mostove, te manje crkvene građevine, on u posebnim poglavljima otkriva domaće autore čitavog niza poznatih dubrovačkih spomenika. Tako je dubrovački Orlando, simbol dubrovačke samostalnosti (kojega je lakat bio i propisna dubrovačka mjera!), djelo domaćeg klesara Antuna iz 1418., gradnja gradskog tornja sa satom veže za sebe dugi niz domaćih majstora, a gradnja zvonika dominikanske crkve skuplja oko sebe kroz nekoliko desetljeća prve pol. XV. stolj. majstore Bogoja Milaševića, Antuna Marojevića, Dobrašina i Nikolu Radinovića, Ivu Bogančića, Andruška Brajkovića, Radu Tvrdeljića, Pripka Radončića, Đuku Utišenovića i Radonju Grubačevića. Fisković nadalje unosi svijetla i u sporno pitanje o autorstvu poznatoga klaustra dominikanskog samostana; od 1456. do 1520. prati na temelju arhivskih podataka njegovu gradnju, za koju stupove i arkade klešu već spomenuti Utišenović, Grubačević, Radmanović, Vlađ Bogojević, Simo Radosalić i Tomkuša Vlatković. Tim nepoznatim klesarima posvećuje Fisković i kraće preglede njihova rada na mnogim važnim građevnim i klesarskim radovima kroz XV. stoljeće. Tako Utišenović radi u zajednici s Radonjom Grubačevićem na Kneževu dvoru, na kamenom mostu kod gradskih vratiju Ploče, na brojnim privatnim kućama. Grubačević, Bogosalić i Tomkuša Vlatković rade na vratima Pila, na Kneževu dvoru i privatnim kućama. Među tim majstorima ističu se i braća Petrovići, autori južnog portala franjevačke crkve.

I dubrovačka carinarnica, Divona, bila je — prema podacima, koje Fisković iznosi — rad domaćih majstora. Na njihovoj osnovi rješava se i pitanje cjelovitosti te građevine, za koju se mislilo, da se gradila u raznim epohama. Istakavši da ova tvrdnja proizlazi iz neuočavanja karakterističnosti stila u prelazno doba, u kojem se miješaju elementi gotike i renesanse, Fisković dokazuje, da su Divonu gradili u jednom slijedu od 1516. do 1522., prema modelu Paskoja Miličevića, majstori Nikola Blaž Andrijić i Josip Marko Andrijić. U vezi s Paskojem Miličevićem, kojeg su neki autori radi njegova humanističkog imena Pasqualis Michaelis pretvorili u Toskanca, a koga vrela XV. stolj. spominju pod imenom Paschoie Milichievich, Fisković podsjeća na porugu, koju je nekad talijanaš Gelcich uputio Kukuljeviću na račun njegova pohrvaćivanja humanističkog imena Michaelis u Pasqual Mihaljić: »Čudno je, da se nije našao još hrvatskiji prijevod imena Pasquale«; a dobro je da se toga prisjetimo, kad se našao još hrvatskiji oblik njegova imena.

Ime porodice Andrijića veže se uz još jedan značajan spomenik dubrovačke arhitekture — crkvu Spasa, koju je prema arhivskim podacima gradio Petar Markov Andrijić, a koja se po običaju pripisivala talijanskom graditelju Bartolomeu del Mestre. Dje-

lovanju obitelji Andrijić kroz tri generacije posvećuje Fisković posebno poglavlje prateći njene članove na radu u Dubrovniku i izvan njega. S podacima o djelatnosti majstora »zrele renesanse« Bračanina Nikole Lazanića završava Fisković svoju bogatu knjigu.

Fiskovićeva knjiga, sa svojim brojnim novim atribucijama, temelji se uglavnom na arhivskim podacima, ali ni stilska analiza nije u slučaju potrebe ostala zapostavljena. Knjiga pokazuje, da Fisković jednako dobro vlada onim sredstvima, koje na jednom mjestu zahtijeva od historičara umjetnosti: »Historik umjetnosti mora da bude oprezan u svom proučavanju stilova i u svojoj komparativnoj metodi. Njegovo tvrđenje mora da je jednako osnovano na analizi stila i promatranju umjetničkog objekta kao i na arhivskoj građi o tom predmetu.«

Svojim otkrićima autora dubrovačkih spomenika Fiskovićeva je knjiga zaista obogatila našu domaću historiju umjetnosti; ona nije samo utvrdila neke sporne atribucije i osvijetlila neke nejasne probleme o porijeklu i utjecaju, nego je te spomenike povezala s našim domaćim majstorima i učinila nam ih na taj način još dražim, a Dubrovnik, tu golemu riznicu naše kulturne baštine, za nas još vrijednijim.

Po svojoj osnovnoj orijentaciji, po postavljenju zadaće i njezina rješavanja Fiskovićeva je knjiga velik i koristan prinos našoj novoj historiji umjetnosti. Nesumnjiv uspjeh takvog načina rada i prilaženja problemima treba da znači — i značit će — sigurno poticaj za što intezivniji rad na tom području.

Milan Prelog

O PROBLEMATICI ETNOGENEZE SLAVENA

Pod naslovom *Narci i Volhi u Podunavlju — (iz historijsko-etnografskih komentara Nestoru)* nosilac katedre za etnografiju na moskovskom univerzitetu, akademik S. P. Tolstov, daje u 2. ovogodišnjem broju časopisa »Sovjetska etnografija« dragocjen prilog problematici etnogeneze Slavena.

Složena i teška pitanja o porijeklu i postanku slavenskih jezika i naroda oduvijek su bila mnogo obrađivano područje slavenske nauke. Otkako se pojavljuje pismenost u pojedinih slavenskih naroda, javljaju se u najranijim zapisima, i domaćim (Pop Dukljanin, Nestor) i suvremenim ili još ranijim stranim piscima, podaci i tumačenja o porijeklu, međusobnoj srodnosti i seobama slavenskih plemena i naroda. Kao osnovno pitanje historijskog zbivanja, problem etnogeneze, tretiran kroz svu historiografiju, ulazi u suvremene radove, pa je ono i danas u naučnom radu slavista jedna od važnih tema historije i historijske etnografije. U tome predvodi škola sovjetske etnografije. U Institutu za etnogenezu Akad. Nauka SSSR okupljen je kadar uglednih učenjaka, koji se bave ovim pitanjima. Uz historičare i arheologe (A. D. Udaljcov, Ribakov, Tretjakov) u ovom Institutu vodi historijsku etnografiju akademik Tolstov. On je u godinama nakon Velikog domovinskog rata već niz radova posvetio problemu etnogeneze sovjetskih naroda uopće; navedena radnja o problematici etnogeneze Slavena jedna je od posljednjih. Kako u njoj autor iznosi za nas veoma važna opažanja i dolazi do posve novih naučnih pogleda i rezultata; kako je i samo njegovo pristupanje ovim problemima, pa njegova metodika u rješavanju ovih veoma složenih kompleksa za nas neobično poučna, treba ovu raspravu akad. Tolstova prikazati što potpunije i opsežnije.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA I 1948 BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

REDAKCIONI ODBOR

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIĐAK

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

ZAGREB